

Розуміння процесу саморозвитку старшокласників у світлі теорії імовірнісної природи світу

Стаття присвячена визначенню дефініції саморозвитку, зокрема саморозвитку в старшому шкільному віці, із застосуванням ідей імовірнісної філософії. Автор надає власне визначення процесу саморозвитку старшокласників, побудоване у світлі теорії спонтанності свідомості В. Налімова із застосуванням синергетичних принципів Г. Хакена та системного підходу В. Ганзена.

Ключові слова: саморозвиток, філософія ймовірності світу, теорія спонтанності свідомості, синергетичний підхід, принцип системності.

Статья посвящена определению дефиниции саморазвития, то есть саморазвитию в старшем школьном возрасте с применением идей вероятной философии. Автор подает собственное определение процессу саморазвития старшеклассников, построенное согласно теории спонтанности сознания В. Налимова с применением синергетических принципов Г. Хакена и системного подхода В. Ганзена.

Ключевые слова: саморазвитие, философия вероятности мира, теория спонтанности сознания, синергетический подход, принцип системности.

Сучасна ситуація у глобальному, загальнолюдському вимірі, яку небезпідставно можна назвати часом змін, породжує безліч питань-викликів як до людської спільноти в цілому, так і до кожного окремого її представника, кожної окремої людини. Одним з найактуальніших питань є питання розуміння сутності людини, її призначення у космічному вимірі та умов подальшого існування у земному вимірі. За всіма катастрофами минулого, двадцятого сторіччя – природними, економічними, ідеологічними, – перш за все, знаходиться криза самої людини. У сучасній науці все більше стверджується ідея ймовірнісної природи світу – як фізичного, так і соціального. Тобто на цей час у науці створюється якісно нова картина світу, відмінна від побудов класичної науки та квантово-релятивістського

неокласицизму першої половини двадцятого сторіччя – світу, побудованого не стільки на законах детермінізму і обумовленості, скільки на основі ймовірності. Зміна парадигми в осмисленні світу взагалі (макрокосм) призводить до суттєвих змін у розумінні, в осмисленні самої людини (мікрокосм). Останнім часом загострюється інтерес до проблеми переосмислення внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку людини. У науковому лексиконі все частіше застосовується термін “саморозвиток”, який пов’язаний із розумінням розвитку як процесу, якому притаманна власна логіка буття окремих систем. Попри те, що термін “саморозвиток” ще не ввійшов до переліку загальноновизнаних соціально-гуманітарних наукових дефініцій – більшість психологічних словників та енциклопедій обминають його в наданих статтях – використання понять саморозвиток, самозростання, самостворення стає все більш помітним у сучасній психолого-педагогічній літературі. При цьому саморозвиток учня, особистості, людини, тощо декларується як найвища мета проведених психологічних досліджень і застосованих психолого-педагогічних впливів.

У психолого-педагогічній літературі в цілому проблема саморозвитку старшокласників розроблена недостатньо, дослідження її в освітньому процесі тільки почалось. Перегляд кандидатських та докторських дисертаційних робіт останніх років показав, що поняття саморозвитку все ширше використовується як головна мета психолого-педагогічної науки. При цьому у поле зору дослідників на цей час потрапляли різні аспекти розвитку особистості, зокрема у старшому шкільному віці, але безпосередньо сам процес саморозвитку майже не досліджувався.

Так, О.В. Посацький [1] дослідив такий важливий аспект саморозвитку старшокласників, як конструювання юнаками та дівчатами образу власного майбутнього. Проведене дослідження показало, що останніми десятиріччями відбувся переворот у пріоритетах, цінностях старшокласників порівняно з їх ровесниками 20-30 років назад (дослідження Є.І. Головахи, І.С. Кона, Д.І. Фельдштейна та ін.). На відміну від юнаків та дівчат, які виховувалися в період розвиненого соціалізму і вважали пріоритетними суспільні цінності, сучасні старшокласники вже більше не розглядають себе як частину суспільства, ставлять свої інтереси вище інтересів держави і

суспільства та вважають головною цінністю самих себе. За даними О.В. Посацького, проблема виявлення своїх дійсних інтересів молодими людьми усвідомлюється ними як найбільш актуальна.

Змістовне дослідження усвідомлення сучасними старшокласниками власних життєвих перспектив здійснила А.Є. Левенець [2]. Дослідниця з'ясувала, що лише 10,5% старшокласникам притаманний високий рівень усвідомлення особистісних ресурсів; низький рівень діагностовано у 35,4% респондентів раннього юнацького віку. Щодо сформованості смислової диспозиції (локусу контролю), виявилось, що відповідальність за реалізацію особистих життєвих планів відчуває тільки 38,9% старшокласників. За результатами цього та інших досліджень можна стверджувати про наявність прямого зв'язку між становленням життєвої перспективи старшокласників і необхідністю усвідомлення ними відповідальності за свій подальший розвиток. При цьому необхідність вибудувати власний життєвий план виступає поштовхом для саморозвитку юної особистості; і одночасно усвідомлення юнаком відповідальності за власний розвиток сприяє більш реалістичному та конструктивному баченню власної життєвої перспективи.

Ю.І. Лановенко [3] показала, що старший шкільний вік є сензитивним у процесі становлення смисложиттєвих орієнтирів. Однак здійснення смисложиттєвого самовизначення неможливе без активного впливу людини на своє життя, тобто поза проявом її суб'єктності. За результатами проведеного дослідження лише 9% досліджуваних продемонстрували гнучке ставлення до життєвих обставин; 75% старшокласників використовували у своєму поведінковому просторі непрямі способи подолання перешкод, а саме відхід – відмову від задоволення потреби в реально-дієвому плані, психологічну втечу, створення бажаного поведінкового образу, маніпуляцію, напад на перешкоду. Отже, розвиток у старшокласника нестандартного підходу до життя сприятиме більш успішному подоланню юнацької кризи і сприятиме оптимізації його саморозвитку зокрема.

С.М. Панченко [4] дійшла висновку, що низький рівень психологічної освіченості молоді, недостатній розвиток структурних компонентів самосвідомості, низький рівень

сформованості диференційованої структури ціннісних орієнтацій, перевага матеріальних цінностей над суспільно значущими, поверхове усвідомлення старшокласниками сенсу власного життя значною мірою обумовлюються стихійним характером їхнього розвитку. Дослідниця переконливо показала, що озброєння учнівської молоді базовими знаннями і первинними техніками з галузі психології сприяє значній активізації механізму їх саморозвитку та самовдосконалення.

І.А. Котик [5] впевнена, що першочерговим завданням сьогодення постала потреба створення неманіпулятивних середовищ та впливів, які би стимулювали саморозвиток суб'єктності дитини, її активну творчу діяльність по відношенню як до соціуму, так і до себе. Ми погоджуємось з думкою І.А. Котик та інших дослідників, що розробка проблеми чинників саморозвитку суб'єктності дитини в освітньому процесі відкриває нові можливості та перспективи для глибшого пізнання сутності загальних процесів становлення та формування суб'єктності як такої. Та перш, ніж розробляти шляхи оптимізації саморозвитку дитини, необхідно зрозуміти, а що являє собою саме процес саморозвитку. Як зазначає С.Д. Максименко, “і дозрівання, і формування є складовими процесу розвитку особистості, але вони не є цей розвиток, і не “дають” його навіть при складанні між собою. ... Ми можемо зазначити зараз, що психологія не має теорії розвитку цілісної особистості через один суттєвий момент: втрачена “третя складова” розвитку, а саме – саморозвиток” [6, С. 84].

Отже, визначення поняття саморозвитку постає нагальною проблемою сучасної психологічної науки. Пропонуємо вашій увазі результати нашого теоретичного опрацювання цієї проблеми. Найпершим завданням, яке постає перед кожним дослідником, є необхідність визначення базової парадигми власного дослідження та ключових підходів і принципів, застосованих у роботі. Оскільки тривалий час вітчизняна психолого-педагогічна наука виконувалась і розвивалась у форматі марксистсько-ленінської доктрини наукового матеріалізму, більшість досліджень до сьогодні несуть певний відбиток саме цієї парадигми. Те, що науковий матеріалізм не є єдиною вірною теорією світу і людини у світі, на сьогодні не потребує окремих доказів. Набагато складніше назвати та окреслити саме ті філософські підходи, які найбільше

відповідають світогляду, світовідчуттю самого дослідника; мають певний авторитет у широкого кола наукової спільноти.

Саме такою теорією для нас постали ймовірно-орієнтована філософія та теорія спонтанної свідомості В.В. Налімова [7; 8; 9]. Василь Васильович Налімов є автором наукового підходу, який він сам назвав ймовірно-орієнтованою філософією. Цей підхід має відношення не тільки до розвитку математики, а використовується автором для ймовірного опису зовнішнього світу, обминаючи жорсткий детермінізм, в який, на думку В.В. Налімова занурена західна культура. Відейному контексті вчений співвідносив свій підхід не тільки з філософськими традиціями Заходу (Платон, Плотін, гностицизм, Августин, Кант, Ніцше, Дильтей, Шлейєрмахер, Хайдеггер, Гадамер, Уайтхед, Жильсон, Сартр, Полані та ін.), але також із трансперсональною та гуманістичною психологією, намагаючись по-новому висвітлити проблеми мови і логіки, творчості і еволюції, матерії та свідомості, життя та смерті. Дуже широкого світоглядного звучання в роботах В.В. Налімова набрала категорія спонтанності свідомості. На думку Василя Васильовича, категорія спонтанності свідомості не підлягає легкому розкриттю. Цей термін не був достатньо повно розкритий в європейській культурі, запозичений автором із світогляду Стародавнього Китаю, і містить у собі значно більше, ніж уявлення про випадковість – смисл цього терміну розкривається через кореляційно пов'язану семантичну тріаду: свобода – спонтанність – творчість. В.В. Налімов зазначає, що в цьому терміні закладено новий світогляд, який відрізняється від звичного нам бачення світу як логічно-обумовленого феномена та зануреного у систему причинно-наслідкових зв'язків. За своєю природою, продовжує В.В. Налімов, спонтанність є космічною даністю Всесвіту, яка не має певної локалізації. Людина має змогу лише підключитися до цих космічних вібрацій, космічної семантики та почути те, чого не чують інші [7, С. 232-233].

Для того ж, щоб викласти поняття саморозвитку за В.В. Налімовим, необхідно, перш за все, викласти його трактування особистості. Автор теорії спонтанності вважає, що особистість – це, перш за все, текст, який інтерпретує самого себе [7, С. 204]. Крім того, цей текст здатний до самозбагачення та багатомірності, до агрегування у єдине ціле з іншими

текстами (тобто з іншими особистостями – прим. Мерзлякової). На думку В.В. Налімова, особистість виступає в своїй багатогранності і вислизає від нас за цими гранями, тобто є ілюзорною. Особистість ілюзорна не тільки як текст, що піддається безлічі інтерпретацій. Крім того, вона є текстом самочитаним, текстом, здатним до самозбагачення та саморозвитку. Саме у цій ілюзорності В. В. Налімов вбачає головну сутність особистості, яку він називає її спонтанністю. Особистість – це спонтанність. Спонтанність – це відкритість потенціальності Всесвіту, здатність попадати у резонанс з нею [7, С. 204].

Тому, саморозвиток за В.В. Налімовим – це не тільки осмислення людиною персональних життєвих смислів (текст, який читає сам себе), але й розширення, трансформація цих смислів впритул до резонансної співзвучності з вібрацією буттєвості Всесвіту. Цю тезу В.В. Налімов висловив так: “Я звернув увагу на смисли, що організують нашу свідомість. Смисли можна обговорювати. Смисли потрібно обговорювати. Смисли динамічні. Якщо смисли не осмислювати, то вони починають мерхнути... У чому сенс життя? Відповідь на це питання для мене звучить просто: сенс існування Всесвіту – у розкритті закладеної в ній потенційності. Сенс нашого життя – в активній участі в цьому процесі, у розширенні обрїю нашого існування” [8].

Якщо обґрунтовувати, чому саме імовірнісний підхід і теорія спонтанності свідомості В.В. Налімова обрані нами як базові. Відправні теоретичні моделі розуміння саморозвитку людини – це доцільно зробити із залученням думки В.І. Аршинова [10], який зазначає, що привабливість імовірнісної філософії В.В. Налімова, перш за все, полягає у тому, що вона являє собою ненастирливу апологетику плюралізму філософій, моделей, підходів. Співставляючи імовірнісну філософію з філософією синергетики, В.І. Аршинов визначає і одну, і іншу як “філософію зустрічі”. Ця філософія формулюється і усвідомлюється через осмислення зустрічі науки з філософією, при чому осмислення особистісне. Адже за В.В. Налімовим семантичне поле, так само як і поле фізичне, відіграє роль того середовища, в якому відбувається взаємодія. Людина взаємодіє сама з собою, вважає Налімов, за допомогою дискретів – слів або символів. Цей процес здійснюється шляхом породження слів (або символів) і їх розуміння. І те, і інше здійснюється через

дотик із семантичним полем (наприклад, осяяння, медитація). Мовою фізики це звучить як випускання й поглинання квантів семантичного поля. Сама можливість взаємодії часток в квантовій теорії поля, що відбувається шляхом поглинання й породження віртуальних часток, впливає із співвідношення невизначеності Гейзенберга, яка задає розмитість стану фізичної системи. Щось подібне має місце і в психічній реальності: семантична взаємодія людей, яка описана Налімовим через модель, яка ґрунтується на теоремі Бейеса, можлива тільки в силу розмитості як самої психіки людини, так семантики слів і символів. Налімов вважав, що через це набуває зрозумілості твердження Юнга про те, що архетип визначається, перш за все, формою, а не змістом – це не вид несвідомої ідеї. Інакше кажучи, архетип – це тільки символ, що виступає як ключ і відкриває Семантичний Всесвіт. Однак, увійти в нього ми можемо тільки за умов нашої готовності до цієї селективності прояву своєї семантичної розмитості. Набуття людиною цієї готовності і є показником її саморозвитку – розвитку саморозуміння та самопрояву на основі цього розуміння, розвитку простору особистісних сенсів та смислів.

Оскільки мова зайшла про спорідненість філософії ймовірності В.В. Налімова з філософією синергетики, декілька слів про останню. Постулат про здібність матерії до саморозвитку в філософію було введено достатньо давно, а ось необхідність його в фундаментальних природничих науках почали усвідомлювати порівняно нещодавно. Саме на цій хвилі виникла теорія самоорганізації. Зупинимось на одному із напрямків теорії самоорганізації – синергетиці (термін введено Г. Хакеном [11]). За Хакеном, синергетика займається вивченням систем, які складаються з чисельного (дуже великого, “величезного”) переліку складових, компонент та підсистем, які взаємодіють між собою. Слово “синергетика” саме і означає “спільна дія”, підкреслюючи узгодженість функціонування частин, що відображується у поведінці системи як цілого. Згідно з ідеями синергетики, процеси руйнування та творення, деградації та еволюції у Всесвіті рівноправні; процеси творення (зростання складності та упорядкованості) мають єдиний алгоритм, незалежно від природи систем, у яких вони відбуваються. Отже, синергетика претендує на відкриття певного універсального механізму, за допомогою якого відбувається самоорганізація як у живій, так і в неживій

природі. Самоорганізацією у цьому випадку називають процес спонтанного переходу від менш складних та впорядкованих форм організації до більш складних до впорядкованих. Системи, які підпадають під визначення синергетичних систем, мають відповідати двом умовам: 1) бути відкритими, тобто мати процеси взаємообміну із зовнішнім середовищем; 2) бути невірноваженими або знаходитися у стані, далекому від стану рівноваги. Отже, синергетика стверджує, що розвиток відкритих та сильно невірноважених систем відбувається шляхом наростаючої складності та впорядкованості. У циклі розвитку такої системи спостерігається дві фази:

1. Період плавного еволюційного розвитку, під час якого лінійні перетворення є прогнозованими; ці перетворення підводять систему до певного нестійкого критичного стану.

2. Вихід із цього критичного стану, який відбувається одномоментно, стрибком; та перехід до нового стійкого стану з більшим ступенем складності та впорядкованості. Важлива особливість другої фази полягає в тому, що перехід до нового стійкого стану є неоднозначним. Система, яка досягла критичних параметрів (досягла крапки біфуркації), ніби “звалюється” в один із багатьох можливих, нових для неї станів. У цій позиції – позиції крапки біфуркації – еволюційний шлях системи розгалужується, і який напрямок розвитку буде обраний – вирішує випадок! Та після того, як “вибір зроблено” та система перейшла в якісно новий стійкий стан, повернення назад немає. Цей процес незворотний. Із цього витікає, що розвиток таких систем має принципово непередбачуваний характер. Можливо проглянути варіанти ймовірних шляхів еволюції, та який саме буде зроблений вибір, однозначно спрогнозувати неможливо.

Новизну синергетичного підходу в узагальненому вигляді можна зафіксувати так:

- хаос не тільки руйнівний, але й має ознаки творення, конструктивізму, оскільки розвиток відбувається через нестійкість (хаотичність);
- лінійний характер еволюції складних систем, до якого звикла класична наука, не правило, а, скоріше, виняток; розвиток більшості таких систем має нелінійний характер, а це означає, що для складних систем завжди існує декілька можливих шляхів розвитку;

- розвиток відбувається шляхом випадкового вибору однієї із декількох можливостей подальшої еволюції в крапці біфуркації. У такому разі, випадок – це одна із складових еволюційного механізму; обраний шлях еволюційного розвитку системи не обов’язково є кращим за ті можливості, які були відкинуті випадковим вибором.

Отже, у рамках синергетичного підходу факторами саморозвитку можуть виступати не тільки об’єктивні закономірності, але й випадкові, реальні ситуації, які складають конструктивний початок, підставу для розвитку. Самоорганізація, саморозвиток відбуваються в результаті взаємодії випадковості та необхідності і завжди пов’язані з переходом від нестійкості до стійкості. Вагомим фактором саморозвитку є також “істотні резонансні впливи”, які здатні викликати сильні зміни в особистісних станах людини і трансформувати зміни у суміжних сферах її особистості на основі психологічного феномена “переносу активності”. Це значно розширює можливості педагогічного впливу на саморозвиток, а відповідно і на самовиховання.

Інтегрувати і систематизувати безліч факторів, які впливають на процес саморозвитку особистості, стало можливим за умов використання системного підходу. У нашому випадку саме застосування системного підходу В.А. Ганзена [12] дозволило не тільки виділити ключові чинники саморозвитку особистості старшокласника, але й віднайти головні тенденції взаємодії цих чинників з урахуванням внутрішніх (суто психологічних) та зовнішніх (оточення, організація навчання) впливових факторів.

Отже, застосування у нашій роботі ідей імовірнісної філософії та спонтанної свідомості В.В. Налімова дозволило окреслити змістовні характеристики базової парадигми дослідження саморозвитку старшокласників, а саме розуміння саморозвитку як процесу саморозуміння, самоосмислення, розвитку і трансформації особистісних життєвих смислів. Синергетичний підхід Г. Хакена надав можливість подолати детермінізм діади “особистість – зовнішнє середовище” та відшукати ті важелі впливу, які, не порушуючи закони самостійного розвитку молодшої людини, дозволяють все ж таки сприяти оптимізації цього процесу. Системний підхід В.О. Ганзена дозволив побудувати структурну модель процесу саморозвитку у старшому шкільному віці та обґрунтувати найбільш

ефективні засоби оптимізації цього процесу. З урахуванням ключових ідей синергетики про розвиток відкритих невірноважених систем ми розуміємо саморозвиток як внутрішній процес самозміни системи внаслідок дії власних протиріч, вищій рівень саморуху. При цьому: 1) особистість старшокласника як структурна одиниця має бути відкритою по відношенню до оточуючого середовища; 2) саме певна невірноваженисть психологічних чинників саморозвитку у віці 15-16 років є передумовою здійснення чергового “стрибка саморозвитку”, який відбувається наприкінці періоду шкільного навчання, тобто у 17-18 років, і характеризується різким зростанням самоусвідомлення юнаком самого себе та власного місця у подальшому дорослому світі; самопотенціюванням до активної діяльності та самореалізації в цьому світі. Вплив зовнішніх факторів на саморушійну систему тим значніший, чим менше вона самоорганізована. Саморозвиток – об’єктивний процес індивідуального саморуху, саморозгортання індивідуального, природного та соціального потенціалу особистості. Особливість особистісної психологічної структури старшокласника як системи, що самоорганізується, проявляється у формуванні здатності до самодобудови, самовідновлення, збереження і вдосконалення своєї власної цілісності з урахуванням навколишньої інформації. У старшому шкільному віці цей процес з несвідомого може стати усвідомлювальним. Розвиток рефлексії, спрямованої на самого себе та власну життєву позицію, життєву активність – це визнана ознака юнацького віку. Отже, саморозвиток для старшокласників може стати керованим ними процесом, що значно підвищує його інтенсивність та ефективність. Цілеспрямоване оволодіння у цьому віці навичками саморефлексії, вміння аналізувати наявну інформацію про себе та оточуючий світ, надбання та практичне застосування навичок стратегічного планування на основі власних життєвих цінностей – це є підґрунтя подальшого саморозвитку, самовиховання цілісної, психологічно-незалежної, автентичної особистості.

Список використаних джерел

1. Посацький О. В. Психологічні особливості образу власного майбутнього в ранній юності: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2005. – 19 с.

2. Левенець А. Є. Психологічні особливості становлення життєвої перспективи в юнацькому віці: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
3. Лановенко Ю. І. Психологічні особливості переживання суб'єктом юнацької кризи: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2005. – 21 с.
4. Панченко С. М. Психологічна освіта старшокласників як їх життєвого самовизначення: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2003. – 20 с.
5. Котик І. О. Механізми рефлексії у процесі розвитку суб'єктності людини: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2004. – 20 с.
6. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості.: – К.: Видавництво ТОВ “КММ”, 2006. – 240 с.
7. Налимов В. В. Спонтанность сознания. – М.: Прометей, 1989.
8. Налимов В. В. В поисках иных смыслов. – М.: Изд. группа “Прогресс”, 1993.
9. Налимов В. В. На грани третьего тысячелетия. – М.: Лабиринт, 1994.
10. Аршинов В.И. Синергетика как феномен постнеклассической науки. – Москва, 1999.
<http://ru.philosophy.kiev.ua/iphras/library/arshinov/glava1.html>
11. Хакен Г. Синергетика. – М.: Мир, 1980.
12. Ганзен В. А. Системный подход в психологии. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1983.

The article is devoted to the self-development definition, in particular self-development in senior school age with application of ideas of probability philosophy. The author offers own definition of the process of self-development of the senior pupils, constructed in a view of the theory of spontaneity of mind of V. Nalimov, with application of synergetic principles of G. Khaken and the system approach of V. Ganzen.

Key words: self-development, philosophy of probability of the world, theory of spontaneity of mind, synergetic approach, system principle.

Отримано: 29.09.2008.